

BOSANSKA RASKRIŽJA

Esad Ćimić

Institut za primijenjena društvena istraživanja, Zagreb

UDK 355.01(497.6)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14. 10. 1994.

Autor navodi argumente protiv tretiranja rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kao vjerskog rata. Budući da su religije nužno povijesno posredovane, postoji mogućnost manjeg ili većeg odstupanja od izvornih religijskih načela. Ovaj se raskorak, pak, uvelike duguje povijesnim (ne)prilikama, koje – ovisno o stupnju otpornosti ove ili one vjerske zajednice – podliježu iskušenju vlastite posvemašnje degradacije. *Katolici* imaju najviše oblikovanu intelektualnu formaciju teista. Religija *pravoslavnih* više je običajna činjenica a manje spiritualni stav i spekulativni odnos, dok su u *islamskoj* religiji svjetovnost i duhovnost – više nego kod drugih – pomiješani. Premda interpretativni okvir ljestvice vrednota spomenutih konfesionalnih zajednica zahtijeva dopunska istraživanja, ipak se autor odlučio da svoje sociologijske nalaze objasni u ozračju triju determinističkih parametara: (a) svijest o međukonfesionalnim konfliktima u daljnjoj i posebno u bližoj prošlosti; (b) percepcija o konfesionalnom podrijetlu preobraćenika (muslimana) i (c) stupanj srodnosti u jeziku, običajima, folkloru, usmenoj predaji i književnosti. Ljestvica vrednota katolika i muslimana svoju srodnost i identičnost duguje ponajprije povijesnoj situaciji jednako kao i udaljenosti od pravoslavlja. Uočljivo je da muslimani i katolici imaju tri vrednote identične i po mjestu što ga zauzimaju na ljestvici. Specifičan položaj muslimana kroz povijest i u aktualnoj situaciji donio je bitnu razliku kad je riječ o prvoj vrednoti. Pravoslavni, pak, kao prvu vrijednost imaju kategoriju koja se uopće ne pojavljuje kod katolika i muslimana.

1. SMISAO ANGAŽIRANOSTI

Kada se čovjeku dogodi (politička) nevolja – pogotovu nezaslužena – tada on (u ovisnosti od njenoga opsega i intenziteta) dođe u (ne)priliku procjenjivati mnogo toga – od socijalnog poretka do važećih znanstvenih paradigmi. U uvjetima povijesno realnoegzistirajućeg društvenog sklopa on tada, u zgusnutom obliku, počinje razlikovati *službenu* (vidljivu) i *alternativnu* (prikrivenu)

javnost. Za ovu prvu bitna je odrednica da posjednici političke moći ne samo da je *koriste* nego je i *stvaraju*. Njezini tvorci i zaštitnici trude se da naviknu ljude na umjetno reguliran društveni život kojega je tijekom "prirodno" determiniran. Kad ih se optužuje neumitnim činjenicama, oni iznova zahtijevaju ispriku zbog svoje učinkovitosti unatoč njezinu predznaku. U tako strukturiranoj javnosti slobodno kolaju i umnažaju se predrasude koje se sve više poopćavaju. Intriga i kleveta u takvome društvu postaju neka vrsta javne stvari od čije se ugroženosti nemoguće braniti. Iz psihoanalize znamo da je super-ego nužan za osobni i društveni razvoj, ali pod uvjetom da je strukturiran na načelima koja osiguravaju prostor za rast ličnosti i uzlet društva. Službenost ove javnosti oglašava se i putem tradicionalno obojenih političkih vjerovanja koja nose paternalistički žig. Proširujući se na druge sfere, ona se na psihološkome planu transponiraju u različite oblike autoriteta. Postajući konzervativnom, vlast i ideologija dobrano koriste političku tradiciju i mentalni sklop za uspostavljanje autoritarnosti koja se nezaustavljivo širi na globalno društvo. Adorno je pokazao da konzervativni stav u politici biva prisno vezan uz određeni tip psihičke strukture, sustav tradicionalnih vrijednosti, moralnu i psihičku nesigurnost i, kao krunu svemu, tiranski konformizam. To je zato što autoritarna ličnost proishodi iz represivne civilizacije i traži azil u jakom političkom poretku, ne sluteći da se – poisto- vjećujući se s njime – podaje manipulaciji i brani svoju nesigurnost. Javnost pokušava doziranjem poluistina prikriti vlastiti privid. Uklanjanjem uvjeta bilo kojeg oblika kritičkog dijaloga svaka autoritarna politika uzaludno nastoji sačuvati legitimnost prikazujući svoje ponašanje kao zaštitu "javnog interesa" i trudeći se da diskretno zatrpaju izvore "uznemirivanja javnosti". U takvoj klimi građanin se odgaja da bude što licemjerniji, lukaviji i neautentičniji. Autoritarni sustav prizvodi autoritarne ličnosti i *vice versa* – autoritarne ličnosti zahtijevaju autoritarni sustav. Na duhovnom se planu takvo društvo zasniva na hijerarhijskom poimanju istine: ona se ne *traži*, nego se *obznanjuje* ili čak *nameće*.

Povijest uopće, a politička posebno, obilno potvrđuje misao da je u početku svakog velikog socijalnog prevrata mnogo toga moguće i poželjno kao inovacija, i na području ideja, i na ostalim područjima društva. Kako *pokret* postaje *organizacija*, pogotovu kad se on na ovu potonju reducira, onda se mogućnosti sužavaju. Ono što je bilo moguće, primjerice, u domeni ideja (polemike, razgovori, kritike, duhovite opaske), ono što je u početku poticano, sada se postupno eliminira kao riskantna duhovna igra. Ukratko, *duhovnog* čovjeka sve više potiskuje čovjek *organizacije*, a to opet razgara borbu oko moći i za moć. Tu je vrela mnogih iskušenja misaonog angažiranja koje ustrajno nastoji biti jednako odgovorno i bespoštedno.

Uostalom, *alternativna javnost* kao da je ustanovljena na principu sadržanom u Millovu iskazu: ako jedan čovjek nema pravo začepiti usta čovječanstvu, ni cijelo čovječanstvo ne može to učiniti – njemu.¹ Javnosti nema bez slobode kritike. Samo tako ona postaje supstancija same demokracije. Tako ustanovljena

1

John Stuart Mill, *O slobodi*, u: *Izabrani politički spisi*, sv. I., Informator, Zagreb, 1988. str. 122. i dalje.

javnost nalazi da je njezin najbitniji ideal *čovjek koji u njoj istupa kao javna osoba a da nije u zavadi sa samim sobom*. Izdajući, pak, sebe, čovjek je spreman da postupno izdaje sve drugo. Autoritarna ličnost, pak, po definiciji sebe izdaje: ona ne živi sebe, ne živi svoj nego neki tuđi život; u nju se useljava netko drugi i, tako često, svatko drugi. Svijest o gubitku vlastita identiteta prije ili kasnije izranja na površinu. Nasuprot ovoj, *autoritativna osoba*, često izrasla na tkivu alternativne kulture, ona je koja iznova iskazuje vlastite kvalitete autentičnosti i stvaralaštva. U tom ozračju nedostatak ovih kvaliteta *autoritarna ličnost* često pokušava prikriti intelektualnom formalizacijom, prijetnjom i političkom moći.

Spoznaja da je čovjekova egzistencija bitno koegzistencija – suživot s drugim, koji je moguć samo na način sporazumijevanja, dakle na način komuniciranja kao prve metodičke pretpostavke zajednice – otvara nova izvorišta elana temeljite socijalne promjene. Zato ljudi i postaju sve manje odbojni spram novih ideja, jer one rastaču neizvjesnost, kultiviraju maštu i bodre klonuli duh. Svaka uloga čovjeka nosi mogućnost realiziranja više vrijednosti. Tu je izvorište selektivne prilagodbe: ne mogavši realizirati jednu vrednotu, čovjek pribjegava realiziranju druge. U tom socijalnom i misaonom kontekstu postaje odlučan pluralizam perspektivâ, čime se podupire stav da je čovjek tvorac vlastita svijeta. Zato proplamsaji optimizma skidaju sa sebe koru prividnosti: kada se povijesno iscrpi jedna, onda preostaje mogućnost da se pokuša realizirati druga ljestvica vrijednosti. Pa kada politika kao elementarna nepogoda, kao *fatum*, pogada pojedinca, onda znanost ne može biti iscrpljena samo u analitičkom diskursu i osvjetljavanju onog što se zbililo, nego se treba – kao što je napisao Bismarck – "pobrinuti da se to više ne ponovi". Samo između nade i sjećanja može se pronaći vrela radosti svakom čovjeku kojega je pogodila povijesna nepravda. Jesmo li mi – suočeni s temom što nas zaokuplja – sučeljeni s *problemom* ili pak s *misterijem*? Ako za problem vežemo nešto što nam zatvara put, što nam je pred-metnuto, a za misterij nešto u čemu se već u polazištu nalazimo zatvoreni, nešto u čemu iščezava značenje razlikovanja onoga u meni i onoga preda mnom, onda je ovdje na djelu ovo potonje. Zato mislim da je situacija što nam je priređena izvan naše volje, za misleće ljude ne samo izazovna nego i obvezujuća sa stajališta angažiranosti. Kada bismo odustali od angažiranosti, pristali bismo na pasivno sudjelovanje u uspostavljanju onog što povijesni realitet nosi. Uostalom, prava mjera angažiranosti i neangažiranosti uvijek je bila temeljni problem kod svakog djelovanja, a javljala se u dramatičnom obliku u izražavanju poziva svakog intelektualca. Rijetki su oni koji nalaze svoju ravnotežu, koja, dakako, nije opterećena prisutnošću umjetne simetrije. No čovjek nikako nije ukupnost svojih angažiranja. U tom bi slučaju bio rob ("hereza akcije"), posebno u svijetu u kojem kolektivna mreža postaje sve tješnjom a interakcija između pojedinaca i grupa sve užom. Akcija i kontemplacija komplementarni su činitelji ljudskog života, a nikako ne suprotnosti lišene sukladnog odnosa.

Razmišljajući o korijenima svega ovoga što nas je zadesilo, sklon sam interpretaciji koja uvažava *naslijeđeno* socijalno-duhovno stanje kao bitnu determinantu ovih drastičnih događaja. Povijest nas u najmanju ruku poučava

da promjena političkog ustroja nije nikakvo jamstvo nego tek uvjet radikalnijih socijalnih pomaka.

2. SVODI LI SE SUKOB U BOSNI I HERCEGOVINI NA VJERSKI RAT?

Kolikogod to djelovalo kao "otklanjanje" pitanja, odnosno izbjegavanje odgovora, precizno se može odgovoriti: *i ne, i da!* Evo o čemu se radi.

Može se kategorički reći *ne* iz jednostavnog razloga što je ovdje riječ o dvjema religijama (kršćanskoj i islamskoj) i trima vjerama (katoličkoj, pravoslavnoj i islamskoj); sociologijski preciznije: riječ je o trima crkvama, tj. vjerskim institucijama, odnosno vjerskim zajednicama. Gleda li se izvanjski, u sukobu bi bile jedna te ista religija, odnosno njezini pripadnici (dviju crkava) od kojih se jednoj (katoličkoj) "priključuje" posve druga religija (islamska). Da je riječ o izvorno vjerskom ratu, polarizacija bi bila mnogo "čistija". Uostalom, da je sintagma "vjerski rat" u ovom slučaju *contradictio in adiecto* dovoljno upućuje spoznaja da spomenute religije – unatoč svim razlikama – imaju zajedničku *moralnu* okosnicu koja usrdno ustrajava na dostojanstvu ljudske osobe, slobodi, ravnopravnom tretmanu čovjeka kao čovjeka, bez obzira o kojem je religijskom podrijetlu riječ. Budući da su religije nužno povijesno posredovane (preko crkava, odnosno vjerskih zajednica), postoji mogućnost (o kojoj smo se i sami osvjedočili) manjeg ili većeg odstupanja od izvornih religijskih načela. Ovaj se raskorak, pak, uvelike duguje povijesnim (ne)prilikama, koje – ovisno o stupnju otpornosti ove ili one vjerske zajednice – podliježu iskušenju vlastite posvećene degradacije. Prislonimo li ovu pretpostavku uz deklarirane programe svih triju crkava, odnosno vjerskih zajednica, nećemo naći niti jedan element koji upućuje ili pak obvezuje na iznevjeravanje prvotnih (religijskih) načela. Drugim riječima, ekstremno se ponašanje veže isključivo za ovog ili onog pripadnika vjerske zajednice, a nipošto ne za bilo koju vjersku zajednicu kao cjelinu. Dakle, ni motiv niti poticaj za ovaj rat nije došao od religijâ, odnosno vjerâ, a još manje ih se može optužiti za sâmo njegovo izvođenje.

Nema ničeg proturječnog u tome kada primjećujem da se uvjetno može reći i *da*. Zašto? Kob ovog rata izrasla je na posve drugim pretpostavkama, ona ima druga izvorišta, ali se može – što je tako često činjeno – obući u religijsko ruho trudeći se na taj način prikriti svoje stvarne motive. Jednostavno rečeno: iako nije vjerski, ovaj rat površnom promatraču može izgledati kao da jest vjerski. Na tome rade ne samo politički moćnici nego – što izaziva zaprepaštenost – i dio hijerarhije vjerskih zajednica, posebno unutar Srpske pravoslavne crkve. To su oni prividno bogobojazni ljudi što svojim stavom, ponašanjem i postupcima nude premise "gospodarima rata" kako bi im pribavili prijemčiv izgovor i "razlog" ovog iznudenog sukoba. Vidljivo je da su u ovom ratu u čudovišnim razmjerima uništeni i zatirani sakralni objekti. Znakovito je međutim da su, primjerice, svugdje gdje je hrvatsko pučanstvo većinsko, uništeni svi ili gotovo svi objekti Katoličke crkve; jednako je tako znakovito da su, u pravilu, ovi objekti pošteđeni

u svim sredinama gdje su Hrvati manjinska etnička grupa, pod uvjetom da žive izmiješano s većinskim muslimanskim pučanstvom. Nedvojbeno je da je ova selektivnost u funkciji sijanjanja nepovjerenja između Hrvata i Muslimana kako bi se ovim potonjima vidljivo stavilo do znanja da "krst" nije u ratu s "križom" nego s "polumjesecom". Time se sugerira neutemeljena predodžba o vjerskom ratu, koja opet nailazi na plodno tlo zbog očigledne činjenice da napadač nema nikakvog, pa ni taktičkog, razloga da odustane od nemilosrdnog zatiranja svih tragova orijentalno-islamske kulture: džamijâ, grobljâ, spomenikâ kulture...

No nemoguće je valjano osporiti tezu da ovaj rat nije vjerski a da se istodobno ne pokuša barem naznačiti odgovor na pitanje što ga je *bitno* uzrokovalo. Kaže se samo dio istine kad se skreće pozornost na mnoštvo nagomilanih proturječja iz kojih je emanirala sveukupna ekonomska, politička, kulturna i, nadasve, moralna kriza društva.

Njezin je zajednički imenitelj, nedvojbeno, odsutnost demokracije. Uza sve tegobe, ne bi se ratu pribjeglo kao sredstvu "rješavanja" svekolike konfuzije na ovim socijalnim prostorima da se njemu nije priključio kao motiv, cilj i sredstvo upravo fatalno načelo koje glasi: *Svi pripadnici jedne nacije u jednu državu!* Nije ni potrebno nagađati do čega to dovodi – svakodnevno iskušavamo stravične posljedice realiziranja takve političke usmjerenosti. Otuda se činitelj koji je neskriveno istaknuo takvo načelo u prvi plan javlja kao bitni uzročnik ratne kataklizme. Sastavnice su ovog činitelja, po mojemu uvidu, gledano kroz prizmu hijerarhije uzročnosti: 1. Srpska akademija nauka i umetnosti, 2. Generalštab JNA, 3. Slobodan Milošević kao poosobljenje službene politike i 4. Srpska pravoslavna crkva. Ideologijsko je utemeljenje zaogrnuo plaštem autoriteta znanosti pružila upravo spomenuta Akademija; Generalštab JNA kreirao je strategijsku i taktičku viziju stvaranja Velike Srbije pod maskom očuvanja tadašnje Jugoslavije; svojim mentalnim dispozicijama i prepoznatljivim karakterološkim profilom, Slobodan Milošević je sve to politički operacionalizirao i u početku bio instrument provođenja ove zamisli, da bi ubrzo i Akademiju i Generalštab instrumentalizirao ostavljajući neizbrisiv trag na fizionomiji i tijeku sumornih događaja; Srpska je pravoslavna crkva u početku davala samo diskretnu potporu, da bi kasnije blagoslivljala, preko mnogih svojih episkopa, svaki korak aktualne srpske politike.

Pod pretpostavkom da su ciljevi ovoga rata povijesno utemeljeni (a nisu!), da su oni što ga zagovaraju humano motivirani (a nisu!) – čak i pod tim pretpostavkama – on je ljudski *neodrživ (neshvatljiv!)* zato što se njegovo realiziranje ne može posredovati drukčije nego metodom (pri)sile, tj. nasilja. Drugim riječima, nisu u pitanju nikakvi religijski odnosno vjerski motivi, već se radi o profanim, političkim interesima koji se u osnovi svode na: *rat za teritorije koji – i kad nisu – moraju postati etnički homogeni i biti oslonac za stvaranje čiste nacionalne države!* Svi – stvarni ili fiktivni – problemi pripadnika drugih nacija u državama ex-Jugoslavije (*s Ustavom iz 1974, već tada realno priznatim i postojećim, makar i s ograničenim suverenitetom; hegemonistima je i u takvoj formi suverenitet republika smetao, stoga su ga htjeli pod svaku cijenu ukloniti, makar i ratom, rušeći time državu a istovremeno za to optužujući one koje su*

krenuli vojno uništiti, a ne tek vojno pokoriti) ne mogu se učinkovito riješiti na civiliziran način i uz pomoć međunarodne zajednice (dijalog, dogovor, argumenti) – takvo uvjerenje i usmjerenje izravan je poziv na primjenu sile pomoću koje treba uspostaviti pravdu za "svoje". Svatko tko je imalo razborit mogao je naslutiti, ako ne i egzaktno predvidjeti, tragičnu bilancu takve politike: svi su u njoj gubitnici! Njezine gorke plodove svi osjećaju – netko izravno, a netko posredno – ili će već sutra osjetiti. Jer, ona je lišena mogućnosti otjelovljenja bez primjene biološkog istrebljenja (genocida – "etničkog čišćenja") ili, u blažoj varijanti, preživljavanja pod uvjetom masovnih migracija -takozvanog "humanog preseljavanja". Može li se bilo čime opravdati nasilno odvajanje bilo kojeg čovjeka, a kamoli čitavih socijalnih grupa, iz njegova zavičaja, može li se bilo čime opravdati njegovo napuštanje svega onoga što su mu preci ostavili ili što je sam stvorio?

Određivanjem ovoga rata kao vjerskog prikriva se agresija i – što je posebno važno – agresor. Rat se pak svodi na unutrašnji konflikt i time se poništava legitimitet moguće akcije međunarodne zajednice. To je, nedvojbeno, sukladno interesu onog tko je rat počeo, kako bi ga bez "miješanja" i "podrške" međunarodnih političkih, vojnih i moralnih činitelja po vlastitoj zamisli okončao. Znano je, dakako, da je eventualni nepovoljan položaj etničkih zajednica u drugim državama moguće na mnoštvo načina učinkovito rješavati mirnim putem. Takva usmjerenost, međutim, automatski se napušta iznuđivanjem ratnog konflikta i primjenom nasilja.

Mnogi drže da je "međuetnička zakrvljenost" dostigla razinu koja osujećuje bilo kakav oblik zajedničkog života i nalaže uspostavljanje etnički čistih socijalnih prostora. Ako je tome tako, onda su mračni ciljevi ovog rata već ostvareni! Ja, međutim, ipak vidim zračak nade u tome što bi uspostavljanje normalne (mirotvorne) situacije naprosto iznudilo drukčije ponašanje i pojedinaca i socijalnih (etničkih) grupa. Čim, primjerice, bude potisnuto načelo da se lojalnost, čak rodoljublje, cijeni po spremnosti ubijanja pripadnika drugih etničkih zajednica, onog trenutka kad se identificiraju i primjereno kazne osvjedočeni zločinci, kad se uspostavom mira i uz nadzor sile nad njim apsolutno izoliraju vrela zločina – uspostaviti će se socijalna situacija radikalno drukčijeg individualnog i grupnog ponašanja u kojoj će, posve prirodno, valjda iščezavati tamne a prevladavati svijetle strane ljudske naravi. Nedopušteno je poopćavati patološku (ratnu) situaciju, jer pravda mora sve više posjedovati silu (kao vlastitu zaštitu), dok sila u principu ne posjeduje pravdu kao mjeru, motiv, posljedicu.

3. ISKUŠENJA ZAJEDNIŠTVA

Na našem socijalnom prostoru susreću se i isprepleću, pa u izvjesnom smislu i suprotstavljaju, katoličanstvo, pravoslavlje i islam. Oni se javljaju kao osobiti civilizacijski segmenti specifičnih kultura, predaja, poimanja, duhovnosti. Njihova obnova, redefinicija i revalorizacija postaju povijesni imperativi našega posvemašnjeg integriranja u svijet i, posebno, u Europu.

Odnos religija – nacija postaje jedno od središnjih pitanja. Religija je, uvjetno, *univerzalna* zajednica na nebu, dok je nacija *partikularna* zajednica na zemlji. Već je iz toga bjelodano da religija *per se* ne može biti oslonac nacionalnog diferenciranja, ali je nedvojbeno da to – u određenom povijesnom kontekstu – može biti konfesija, crkva, vjerska zajednica. Naša sociologijska ispitivanja pružaju osnovu za zaključak: religija je dublja, čvršća, trajnija, stabilnija, dok je nacionalni osjećaj različeniji, površniji, podložniji hirovitom političkom ponašanju; religioznost je pretežito imanentna, dok je nacionalno podložnije kolebanju, osciliranju. To je zato što religija ne odgovara samo na onto-antropologijska pitanja: ona je organizator kolektivnog rituala, snažno je upletena u socijalne zajednice. Teza o *homo religiosus*, čovjeku "neizlječivom" od religije, zapravo je drukčije iskazana misao o postojanju samo jedne vjere u povijesno različitim oblicima javljanja. No u religiju spada i to što je ona "osuđena" na život u određenim povijesnim oblicima, ali, zauzvrat, u tome se nipošto ne iscrpljuje.

Max Weber tvrdi da vjera u zajedničko podrijetlo koje se temelji na sličnosti običaja, jezika i kulture, čak i bez obzira na to koliko je povijesno zasnovana, stvara izniman "osjećaj etničke časti" pomoću koje se uspostavlja jedinstvo heterogene zajednice. Po njemu, sličnost podrijetla nije dostatna za stvaranje nacije, jednako kao što ni različit jezik i religija ne znače relevantne zapreke. No ovaj je sociolog iznova naglašavao činitelja *političke moći* ne samo kao *izvor* nacionalnog osjećaja nego, štoviše, njegove *specifikacije*.² Tretirajući naciju kao eminentno *etničko-kulturni* fenomen, Weber je bio sklon civilizacijsku zrelost i kulturnu razinu jednog društva mjeriti po tomu koliko je u njoj značajan upravo ovaj kulturni činitelj. Ovome valja dodati i to da svaka nacionalna zajednica u procesu vlastitog oblikovanja ovisi o potencijama duhovnosti zapretenim ili iskazanim u dotičnom narodu, s tim da je sudbina naklonjenija onim nacijama koje se spram drugih nacija uspostavljaju u različiti ponikloj na *sekularnim* činiteljima. Sukladno tome, i temporalna struktura pruža sužene ili uvećane mogućnosti samorazvitka nacije – sve u ovisnosti o tome je li prošlost ili pak budućnost paradigma njezina posvemašnjeg uzleta. Povijest nas zacijelo nije pitala o tomu kako će djelovati, ali smo dužni – kako bismo smanjili učinak iznenađenja i nepoželjnog usmjerenja – spoznati ono što nam je ona ostavila u "amanet".

Ako islamska religija nije samo odnos prema transcendentnom (Bogu-Allahu) nego sustav *posvemašnjega života* – što zacijelo nije sporno – onda nije teško sagledati opseg i snagu njezina utjecaja u domeni uspostavljanja narodnosnih razlika. Mnogi poznavatelji islama nalaze da je povijesna prednost njegova u tome što je on – za razliku od europskog srednjeg vijeka – imao bogatu i razvedenu civilizaciju. Prvotno, islam je bio sav usmjeren k svom izlazištu, upornom traženju prekoračenja vremena u procesu ponovnog, neprekidnog povratka u narod. Kada je, međutim, jednom prevladala kao univerzalna, ideja

2

Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Studienausgabe, Hg. V. J. Winckelmann, Kiepenheuer u: Witch, Köln-Berlin, 1964, str. 313-316, 674-678.

je islamskog društva u određenim društveno-povijesnim uvjetima postala dominantna. Ali to je ona točka na kojoj se počela transformirati u ljušturu socijalnog i državnog ustrojstva, pokušavajući je iznutra regenerirati, te je na toj crti iznevjerila vlastite povijesne šanse. Premda je misaono, znanstveno i umjetničko stvaranje bilo mnogovrsno, religijskoj etici koja je usmjeravala čovjeka prema suprahistoriji kao *jedinoj* realnosti zapravo treba zahvaliti za splešnjanje preporoda, znatno sužavanje područja filozofskog koncepta svijeta... Sve ovo doći će posebno do izražaja na našem tlu, koje će – na sreću – još više suziti povijesne mogućnosti islama, što koincidira s vremenom njihova sužavanja u iskonskoj postojbini islama. Tu, a ne u činjenici egzistiranja "muslimanskog otoka" u moru "kršćanske Europe", treba tražiti razloge povijesne uspostenosti oblikovanja samosvijesti muslimana.

Nedvojbeno je da je bio na djelu, a i sada traje, utjecaj islamske civilizacije na kršćansku duhovnost i *vice versa*. Pa iako su protjecala stoljeća, tvorbe duhovne kulture – pod čim se podrazumijevaju i manifestacije religioznog duha i religioznog kulta – imale su ograničen utjecaj. Književnost na orijentalnim jezicima nije prelazila granicu obrazovane i privilegirane muslimanske manjine.

Proces europeizacije koji je kasnije zahvatio ove predjele potencirao je unutar muslimanskog etnosa izvornu slavensku (nadasve: katoličko-bogumilsko-glagoljašku) komponentu i time pridonio intenziviranju povratka njihovu iskonu, sada već s obogaćenim oduhovljavanjem jednom novom dimenzijom orijentalno-islamske artikulacije i odnjegovane sposobnosti njenog utkivanja šire kulture na ovim prostorima. Time otpočinje proces razvidne interakcije, često mnogostrukih tokova i neočekivanih ishodišta. Muslimani i katolici sve su više bili upućeni jedni na druge, i to ne samo – što je slučaj u novijoj povijesti – da bi se zaštitili od zajedničkih neprijatelja nego i da bi iskoristili ono čime se jedni od drugih mogu obogatiti na prostranom području civilizacije i kulture.

Podsjetimo se u ovom trenutku na to da je katolička duhovnost internacionalnog dosega, posvemašnje inspiracije i zavidne misaone artikuliranosti. Nijedna druga zajednica nema tako razrađenu, primjerice, socijalno-političku doktrinu kao što je slučaj s Katoličkom crkvom. U njezinoj je tradiciji da okuplja intelektualnu elitu, da asimilira vremenske mijene, da ne pristane na pasivnu ulogu povratnog činitelja. Ona neskriveno i uznosi i osuđuje. Njegovanje osjećaja individualnog i grupnog digniteta, sadržajne oporbe i diskretnog političkog angažmana – sve to ulazi u značajke njene duhovnosti.

Duhovnost unutar srpskog pravoslavlja čine prije svega religija, nacionalni mit i narodna poezija. U ovoj religijskoj zajednici najbolje se vidi utjecaj povijesnog. U njoj se, naime, znakovito pokazuje kako narod ne stvara povijest, već povijest kreira njega.

Svaka religija ima svoj osobit sustav vrijednosti, samosvojan svjetonazor i – što je značajno – osobit model kulture. Orijentalno-islamski model kulture ovdje je naprosto situiran u islam kao jednu neeuropsku religiju i tu je uhvatio korijene, što je za društvo blagodat: izrasla je još jedna civilizacija, imamo još jednu kulturnu boju, što je mogućnost za jedan organski posve prirodno utemeljen

raznovrsni kulturni koncept. Taj bi pluralizam ovdje trebao živjeti kao jedna stečevina, a ne bi trebao biti razlogom tenzije ili pak izvjesnih domišljanja kako bi se ta stečevina dovela u pitanje. Otuda Muslimani, jednako kao i Srbi i Hrvati, duguju svojoj religiji svoju nacionalnu samobitnost, iako ta religija sama po sebi tu samobitnost nije uspostavila, nego je ona formirana na prostranijim socijalno-povijesnim pretpostavkama. Sasvim je izvjesno da se ta nacionalna samobitnost nikada ne bi uspostavila da nije bilo ove kulturne i civilizacijske razlike.

Da su se, svojedobno, uspostavile osobite muslimanske institucije, lakše bi se lučilo između svjetovnog (nacionalnog) i duhovnog (religijskog).

Našao sam karakterističnim za vjernike muslimanske provenijencije da se s lakoćom prepuštaju religijskoj kontemplaciji.³ To je svijet koji voli meditirati bez obzira na obrazovnu razinu, svijet koji se bez teškoća prebacuje u područje transcendencije i svijet koji s podjednakom pozornošću nastoji dešifrirati ne samo *ovostranu* scenu nego i *onostrano*. Izvjesna se duhovna glad očitovala da se preko toga odgonetne i kulturni i etnički identitet, da se spoznajno dokuči podrijetlo Muslimana, njihov sadašnji položaj i izgledi u budućnosti. Postao je transparentan tzv. *merhamet*. Naime, Musliman posjeduje jedan osobit humanizam, kojega je valjda stoljećima oblikovao živeći u različitosti socijalnih sredina: etički i religijski mozaik je nešto što on zatječe rođenjem. Otuda *drugi* i *različit* nije predmet odbacivanja i prezira nego uvažavanja i poštovanja u onoj mjeri u kojoj se uzvraća priznanjem vlastite različitosti. To je posebno izraženo u urbanim sredinama koje su više kulturno artikulirane i koje diskretno ustraju – ne fetišizirajući ih – na različitostima, duboko osviješteni da time unose novu dimenziju u ovaj kulturni mozaik. S druge strane, Muslimani na selima imaju jednu crtu duševnosti koja nije nadograđena duhovnošću, ali je vrlo zahvalna podloga za ovu potonju. Mislim da je tajna Muslimana kao etničke zajednice na ovom tlu u tome da budu neokrnjeno Muslimani, ali da budu isto tako – Europljani. Ovaj spoj islama kao religije, kao kulture i civilizacije i posvemašnjeg europskog kulturnog konteksta može dati – a da uopće ne okrzne teologijski koncept – takvu inovaciju koju će sve više uvažavati muslimani diljem svijeta. Zato taj kulturno i nacionalno impresivan mozaik nije nikakva zapreka, nikakav uteg koji vuče u prošlost, nego može biti novo nadahnuće, nova inspiracija da bi se pokazala samosvojnost u kontekstu različitosti, da bi se, dakle, oplodili drugim i da bi oplodili druge.

U strukturi religijske svijesti, primjerice, žitelja na selu, kod muslimana prevladava više *fatalističko* poimanje božanstva, a manje jedan *racionalno-teologijski* odnos. Oni kao da ljubomorno čuvaju ukupnost razlikâ i time sebi uskraćuju one kulturne tvorbe kojima bi – baš zato što su im različite a ne i suprotne – obogatili vlastitu kulturu, ni trenutka ne ugrožavajući njenu samosvojnost. Ta samosvoj-

3

Vidi: Esad Ćimić, *Socijalističko društvo i religija*, Svjetlost, Sarajevo, 1966; Esad Ćimić, *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984, str. 82-100.

nost bi, paradoksalno, na ovom bogatom temelju još više došla do izražaja. Religija je ono što muslimane neraskidivo povezuje u cijelom svijetu, ali Muslimani na ovom socijalno-kulturnom tlu imaju tu prednost da, otvoreni prema utjecaju i prožimanju drugih kultura, dobiju nove nijanse u bogatom kulturnom registru a da ne izgube ništa bitno od onog što ih čini osobitim. Ishodišta ovog procesa ovise o interakciji i recipročnoj spremnosti drugih da prime i odašilju ono što ih uznosi u više sfere individualnog i društvenog stvaralaštva.

Religija se u svojoj samointerpretaciji mora neprestano očitovati i svjedočiti u životnoj praksi, u svakodnevnici. Bez toga, ona bi postala izvanjska, bigotna – prestala bi biti izvorna.

Možda je u svima trima religijama očuvan kontinuitet, ali se on različito iskazivao. Katolici imaju najviše oblikovanu intelektualnu formaciju teista. Unutar Katoličke crkve religija je bila, i u mnogim segmentima suvremenog društva ostala unutar svojih bogomolja kolijevka govorne, glazbene, likovne i – u boljim slučajevima – filozofske kulture. Pripadanje njoj bilo je znakovito za raspoznavanje visokog stupnja samosvijesti. Katolici tradicionalno sudjeluju u manifestnim oblicima religije. Kad god se zbude, identifikacija religijskog i nacionalnog vrlo često ide u korist religije, a samo u kriznim situacijama u korist nacije. Kad katolici uzimaju religiju kao sredstvo nacionalnog zaštićivanja, to je samo dokaz da je njihova nacija ugrožena. Ovaj proces nikad ne ide na štetu religije kao spekulativne činjenice i izraza osobnog senzibiliteta. Jedva da se može navesti ijedan značajan osporavajući argument da velika zasluga za to pripada intelektualnoj eliti svećenika. Nije za potcjenjivanje da broj onih koji su među Hrvatima primili sakrament krštenja dostiže 90%.

Religija pravoslavnih je više *običajna* činjenica a manje spiritualni stav i spekulativni odnos. Opterećena uplitanjem povijesne zbilje, ova se religija isuviše transponirala u svjetovno, često se iscrpljujući u etničkoj dimenziji. Na djelu je nesumnjiva formalizacija odnosa Srba prema pravoslavlju: istraživanja upućuju da broj krštenih Srba varira između 7% i 20%. Doda li se tome da je u strukturi religijske svijesti pravoslavnih Srba prisutan tanak sloj autentičnog kršćanstva, a sve je ostalo sinkretizam impregniran elementima poganstva, onda nije teško stvoriti dosta utemeljenu pesimističnu predodžbu o duhovnoj fizionomiji ove religioznosti. Pastoralna aktivnost gotovo da je svedena na liturgiju. Ova postaje tipičan primjer utapanja religijskog u nacionalno. Tu je najvjerojatnije vrelo silne politizacije, ali i sklizak teren svakovrsne manipulacije.

Kod pripadnika islama to je u izvjesnom smislu kompleksnije. Ova religija ima svoje svjetovne konzekvencije. Ona se najprije inkorporira u obitelj i susjedstvo te pokušava normirati čitav svjetovni život. Islam je izvorno mnogo totalitarniji: svjetovnost i duhovnost – više nego kod drugih – pomiješani su. Ovu okolnost komplicira i činjenica da su muslimani do priznavanja nacionalnog statusa doživljavali Islamsku zajednicu kao *surogat* nacionalne zajednice. Nemajući razvijene nacionalne institucije, svagda su bili upućeni na to da religiju naseljavaju u svjetovne zone, a da se svjetovno iznova inkorporira u religijsko tkivo. To je jedan od razloga što su procesi suvremene sekularizacije silno

zahvatili ovu vjersku skupinu. Istraživanja pokazuju da jedva polovica etničkih Muslimana biva uključena u razmjerno kontinuiran religijski život.⁴

Ovo su samo ovlaš skicirane pretpostavke na kojima se – uza sve razlike – pojavljuju i neke zajedničke mentalne crte osobite za fenomen bošnjaštva. Tako se ustanovljuje da je Bošnjak duševan, spontan, povjerljiv, topao i da se često uporno othrvava navici licemjernosti. On nije bez izvjesne doze sramežljivosti, nesigurnosti, naivnosti... U njemu se osjeća povijesno taloženje straha koji iznutra intenzivira otpor prema javnosti i javnom djelovanju. Premda zna biti nekonformističan u intimnom krugu, čim izađe iz njega to se smanjuje ili potpuno nestaje.

Razmišljajući o svemu tome, sigurno je da se moramo osloniti na povijest koja je bila ispunjena brojnošću okupatora i dugotrajnošću okupacije. I tri vjere i na njima izrasla kultura jednako su izazov i iskušenje (*što ćemo argumentirati pokušamo li bar za trenutak zaboraviti na zlo koje nam se dogodilo, ustrajavajući u više nego naivnoj vjeri kako nam se sve to nije moralo, a nije niti smjelo dogoditi, možda ideologijski vjerujući u trajniju, ili čak trajnu i neprijepornu vrijednost interkulturalizma*). Izazov – zato što je nemala prednost posjedovati na jednom socijalno-kulturnom prostoru tri kulturna pojasa. Kulturne tradicije i aktualne kulture što dijelom izrastaju na njima omogućavaju, nude i potiču višedimenzionalno oduhovljavanje. To postaje izvorištem svakodnevnog kritičkog odnosa spram svoje i drugih kultura, stalno upozorenje ne samo da pokraj vas nego i uz vas, pa – u boljim slučajevima – i u vama živi ono "drugo" koje može biti i produktivnije od "ovoga". U bosanskim sredinama višeg stupnja demokratskog života, uz uvažavanje svake osobite kulturne individualnosti, kulturne podjele sve manje idu između postojećih kultura i ljudi, a sve više kroz ljude. Nije mali nedostatak što to ne uviđaju mnogi ljudi. *Iskušenje* – zato što ove razlike u zatvorenim, tradicionalističkim, ukrućenim socijalno-kulturnim sredinama mogu biti izvorištem udaljavanja, odbacivanja, sumnjičavosti. Tada nastaje situacija u kojoj se *različiti* – unatoč prirodi artikuliranosti, usmjerenosti i dosega – doživljava ne samo kao *drugi* nego postaje vrelo napetosti, sumnjičenja, opreza. Upravo na ovom tlu iskusili smo povijesnu istinu da u našoj prošlosti nije bilo etničke grupe koja nije – u nekim intervalima – bila čas privilegirana, čas ugrožavana. Ovu "ravnopravnost" mnogi ne žele osvijestiti jer bi htjeli – upirući poglede na isključivu ugroženost vlastite grupe u prošlosti – pribaviti razlog za povlaštenost u sadašnjosti. Takvo rezoniranje i očekivanje ne samo da ne služi razvoju kultura i uzajamnom duhovnom oplodivanju nego izravno egzistencijalno prijeti.

S druge strane, ne treba ni spominjati koliko je fatalna okolnost što nam je oskudna tradicija egzistiranja pravne države ili, drugim riječima, civilnog društva. Država napuštenog političkog ustroja nije se mnogo trudila oko toga. Bila je, u

4

Relevantni pokazatelji za sve tri konfesije sadržani su u knjizi, E. Ćimić, *Socijalističko društvo i religija*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

izvjesnom smislu, blokirana i, u isti mah, impresionirana teorijom o vlastitom odumiranju, čega su protagonisti bili nitko drugi do njezini (državni) utemeljitelji. Ali povijesna ironija je htjela da se spomenuta teorija javi samo u zavodljivoj formi čija je supstancijalnost bila zapravo suprotnog učinka (*kao da je slijedila "Murphyjeve zakone"*): "odumiruća" država slabila je one funkcije države koje su trebale jačati, a jačala je one koje su trebale slabiti. Tu je korijen procesa uspostavljanja rigidne svijesti, koja, kao dominantna, izravno ugrožava osobne slobode i elementarna ljudska prava. To je bio silan poticaj za – što grubu, što perfidnu – privatizaciju politike. Slutim da bi sociologijska istraživanja pokazala da je ona na ovom tlu dostigla kulminacijsku točku.

Posve je izvjesno da se u prurušenom obliku u Bosni uspostavila određena orijentalna despocija. Pogrešno je, međutim, misliti da se to odrazilo samo na mentalitet Muslimana. Dovoljno je skinuti kulturne omotače, pa će se brzo ukazati u biti isti ljudski sadržaji. Razlike se često svode na kulturnu vrijednost. Ilustracije radi, spomenimo mentalitet bosanskih franjevaca koji su sretno kombinirali ono što su donijeli u svojoj vjeri s onim što su asimilirali iz islamske kulture. Vjerojatno i tomu treba zahvaliti što im je podarena iznimna vitalnost i što su tako uspješno odolijevali svim pritiscima ostajući na "mrtvoj straži" katoličanstva. Bio bi znak duhovne inferiornosti ako bismo bili isključivo zaokupljeni time koliko je koja kultura *utjecala*, a zanemarili koliko je utjecaja *primila*. Osviješteni u nemalu prednost prirodno-povijesnog zajedništva kulturâ nužno je da se koristimo dinamičnim snagama tradicije te se time otvaramo za različitost u sadašnjosti i sve procjenjujemo u obzoru budućnosti koja će biti onakva kakvom je mi oblikujemo.

Onaj strah o kojem sam malo prije govorio i koji se povijesno taložio dužan je dijelom i novijoj povijesti. Mlada (socijalistička) država, kad god joj se činilo da je – ili kad je stvarno bila – ugrožavana, legitimirala se raspoložućom političkom silom. A nikad nije oskudjevala dovoljnom količinom – stvarnih ili izmišljenih – neprijatelja. Zato i mislim da naša novija povijest nije nimalo nevinna i ne susprežem se ustvrditi da joj je tako često polazilo za rukom da kolosalno uspostavi negativni kontinuitet. Ovo je pak bilo tim učinkovitije što se politika oglašavala u demokratskom obličju i što je uspješno penetrirala ne samo u socijalnu nego i u intimnu sferu društvenog bića. A to zacijelo nije moglo biti jednostavno uklonjeno uvođenjem samoupravljanja, jer je i ono došlo na krilima države, tj. uvedeno je putem pravnih normi. Rekonstrukcijom anatomije političkog vladanja, stila političkog (ruko)vođenja, analizom strukture svijesti uopće, a političke posebno, dobili bismo odgovor na mnoge nepoznanice i upotpunili spoznaju o podrijetlu starih i novih strahova o korijenima neotpornosti, uzajamnih animoziteta, o tugaljivom oprezu i sumornom sumnjičenju... I to je, nedvojbeno, jedno od izvorišta aktualnog rata.

4. VRIJEDNOSNA SVIJEST TEISTA

Jedno moje sociologijsko istraživanje davne 1965. godine i sada je u mnogo čemu znakovito. Makar na jednom segmentu tadašnjeg društva čini mi se da su

se prelomili i zrcalili značajni strukturni elementi što sugeriraju tektonsko podrhtavanje višeslojnog socijalnog reljefa.

S obzirom na afinitet naših ispitanika, vrednote se, očigledno, grupiraju oko profesionalne usmjerenosti u užem i oko socijalno-duhovne vrijednosne težnje u širem smislu. Evo kako izgleda ta vrijednosna ljestvica u različitim konfesionalnim zajednicama:

Katolici

1. *Svećenik kao intelektualni i moralni autoritet.* Katolici smatraju da svećeniku, za razliku od drugih zanimanja, nije dozvoljeno da ijedan trenutak zaboravi na to kako je njegov poziv izniman, svet. On je u intelektualnom smislu autoritet i po formalnim kvalifikacijama, ali i po stvarnom znanju; kod njega se dobija uputa za vrlo udaljena područja života, on je vrlo obaviješten i djelomično iskustveno pokazuje doseg i moć vlastite misaonosti. Ako je riječ o moralnom autoritetu, onda se prije svega misli na to da se svećenik ponaša u svim situacijama dosljedno.

2. *Tehnički intelektualac.* Tu ima udjela naklonjenost iskustvenoj svijesti koja daje prednost intelektualcima koji obavljaju određeni posao, zahvaćajući u život praktičnim učincima. Tu je, iako u ograničenom dosegu, prisutan racionalizam zapadne civilizacije. Ovo podrazumijeva nemalu dozu nezadovoljstva spram razine institucija koje oblikuju humanističku inteligenciju.

3. *Intelektualac humanističkih znanosti.* Njega, u neku ruku, doživljavaju kao "neuspjelog" svećenika. Jer, po njima, on se bavi neempirijskim životom, ali u ovostranosti. U tom smislu, odsutnost nekih učinaka u svećenikovu djelovanju unaprijed ga ispričava, jer se oni očekuju s one strane granice života (ovozemaljskog). Djelujući isključivo u dimenziji ovostranosti, humanistički intelektualac može neke učinke odgoditi, ali ne u neizvjesnu budućnost. Na toj je crti on stalno, na izvjestan način, u procesu provjere, koja mu – u većini slučajeva – ne ide u prilog.

4. *Politički aktivist.* Ovo je, posve izvjesno, svodni poziv. Jer gotovo nijedan ispitanik ne vrednuje ovaj poziv po sebi, nego u odnosu na stvaranje prostora za nesmetano otjelovljenje drugih poziva. Sudeći po odgovorima ispitanika, poimanje politike u smislu prevladavanja njene partikularnosti i otuđenosti daleko je od toga da bi ovladalo sviješću ljudi. Politika se, zacijelo, doživljava kao sudbinska sila koja se izdvaja i može biti učinkovit sluga, ali i zločudan gospodar.

5. *Dobrotvor.* U ispitanikovu poimanju to je onaj koji pomaže slabom, nejakom. U ovoj vrijednosti dolazi do izražaja religijsko milosrđe: sve simpatije prema onom koji trpi mogu proisteci iz antipatije prema trpljenju. Sažaljenje nastupa samo povredom tuđeg nagona sreće. Stoga vlastita sreća nije cilj morala, ali je njegova osnova i pretpostavka. Bar dva momenta objašnjavaju zašto je ova vrijednost došla baš na ovo mjesto: jedan je da se ona, najvjerojatnije, podrazumijeva u svakoj religiji; drugi je, moguće, da se time nesvjesno, na

posredan način, iskazuje težnja oblikovanja društva u kojemu će dobrotvorstvo biti sve manje potrebno.

Muslimani

1. *Politički aktivist*. Valja primijetiti da je visoko kotiranje ovog poziva isključivo vezano za specifičnu oznaku: nosilac i zaštitnik ideje bratstva i jednakosti. Ovo je dijelom na tragu islamskog "merhameta" (humanizam). Ali, bilo bi pojednostavljeno ako bismo ga svodili na jednu islamsku (religijsku) istinu koja se prenosi s koljena na koljeno. Ona, posve sigurno, vodi svoje podrijetlo iz bliže prošlosti, kada je socijalna nesigurnost, ponegdje goli biološki opstanak, jednostavno iznudila jedno ovako široko humanističko načelo i zahtjev. S tim u suglasju, političari se primarno vrednuju po svom odnosu spram ove ideje i spram njezine realizacije, pa tek onda prema svojim ostalim aktivnostima. Ukljiješten između "krsta" i "križa", musliman je kroz povijest kultivirao socijalnu nesigurnost i smatrao privilegijom ako mu je pošlo za rukom da bude jednak s drugim.

2. *Tehnički intelektualac*. Mjesto koje zauzima ovaj poziv ne proturječi orijentalno-islamskoj tradiciji koja je dijelom i pragmatički obojena. Sve ostalo vrijedi kao i za katolike.

3. *Intelektualac humanističkih znanosti*. Razlozi su potpuno isti kao i kod katolika.

4. *Svećenik (hodža)*. I za tradicionalnu muslimansku svijest nije karakteristično da se ovaj poziv posebno izdvaja, još manje da mu se stavlja aureola svetosti. Ovo je u suglasju s teologijskim konceptom islama. (Otuda je posve razumljivo da je znatno više vrednovan poziv, primjerice, šerijatskog sudije-kadije u odnosu na hodžu.) Otkad se intenzivno školuju, čak i na najvišoj razini sveučilišne naobrazbe, islamski će se svećenici, vjerojatno, povoljnije vrednovati, jer upravo okolnost da su – s malim iznimkama – upravo bili bez formalnih i stvarnih kvalifikacija, priučeni, najviše ih je degradiralo u očima vjernika.

5. *Dobrotvor*. Vrijedi isto kao i za katolike.

Pravoslavni

1. *Ratnik, epski junak*. Kult heroja, junaka, sve do danas ostao je u privilegiranom položaju na ljestvici vrijednosti. On je idealizirani branič, on je jamstvo da će pleme ostati zaštićeno. Njemu je namijenjena uloga i osvajača novih prostora u funkciji jačanja plemena. Na tome izrasta fanatičan vid rodoljublja koje iznova oslobađa nove energije u svakom ustaničkom pokretu. Idealizirani junak stalno se nadnosi nad narod i upozorava ga da se nikad ne zna na kojem raskrižju čeka smrt i nikad nije posve sigurno je li nož pod vratom ili u ruci. (Na jednom mjestu u *Deobama* Ćosićev junak kaže: "Volimo prvo nož. Deca vole nož. Muško gine za pušku. Njiva za pušku. Zaklinjemo se na nožu. Takvi smo... Kad imaš pušku, imaš njivu. Imaš glavu. Sa nožem i dugove odužiš i parnice dobiješ. Uz pušku svaka mora da legne. Šta smo krivi. Nismo krivi... Od kad postoji, tako je na svetu.")

2. *Intelektualac humanističke znanosti.* Razlog za visoko vrednovanje ovog poziva sadržan je u izraženoj razlici koja se svodi na to da se u ovaj poziv unosi i nešto romantičarsko na crti borbenosti. Odsutnost potpunog zahtjeva za trenutačnom iskustvenom učinkovitošću jest ono čemu treba zahvaliti ovoliko uznošenje ovog poziva. Prakticiranjem ovog poziva junak se u biti bodri za pothvate ili se naknadno "opijeva" njegova hrabrost i slava.

3. *Politički aktivist.* Po viđenju gotovo svih ispitanika on nije isključivi izvor moći. Njegov je ugled dobrano ovisan o tome koliko svojih mogućnosti utjecaja u društvu učinkovito pretvara u njegove promjene. Postoji razlog da se ovaj poziv gleda sa stajališta objelodanjivanja epske tradicije (junaštva) i humanističke angažiranosti intelektualca u njenoj funkciji.

4. *Tehnički intelektualac.* On zauzima ovo mjesto po tradiciji koja ga gotovo bez ostatka svodi na spretnost, zanatsku vještinu, a ne i na sposobnost duha. Premda je to paradoksalno, upravo zbog toga što se ovaj poziv u procesu vlastitog obavljanja demistificira, on ne kotira visoko. Ovdje se učinkovitost "osvećuje", jer ne daje prostor za razmah mašte, umovanja. Sve je u tom pozivu toliko jasno da ne ostavlja mogućnost nedoumicama i ne može se dovesti u vezu s epskim uznošenjem hrabrih ljudi.

5. *Svećenik.* U ovom pozivu za ispitanike nema ničeg svetog. On je sveden na – zanimanje. Čak postoji sklonost da bude vrednovan prema popadiji (svećenikovoju supruzi): svaki promašaj u izboru vlastite supruge automatski diskvalificira popa kao čovjeka od kojega treba tražiti savjete, upute za život, a pogotovo oslonac u rješavanju misaonih dilema.⁵

5

Ovdje je riječ o istraživanju *teista* u hercegovačkim selima, koje je obavljeno 1964. godine. Doduše, od tada su prošla tri desetljeća. No, kad je govor o strukturi svijesti – posebno o svijesti seljaka – teško je pretpostaviti da se nešto bitno promijenilo. Jedno ponovljeno istraživanje bilo bi u svakom slučaju instruktivno. (Djelomične rezultate ovog istraživanja prezentirao sam u prilogu "O vrednotama", što je tiskan u *Radovima* (Razdio društvenih znanosti) Filozofskog fakulteta u Zadru 1978/1979). Moram reći da mi u ovakvim istraživanjima oskudijevamo i da nam zapravo tek predstoje. A što se tiče samih rezultata do kojih sam u tijeku istraživanja došao, želio bih dati nekoliko napomena.

Potrudio sam se da u ljestvice vrednota ne unesem vlastite stavove. Naime, unatoč ponuđenim bogatim spektrima vrlo različitih, često uzajamno udaljenih vrednota, primijetio sam da su oni izvan perceptivnog polja ljudi. Trebalo je pronaći ono što odgovara njihovu iskustvu, njihovu interesu, jednom riječju onome što je na razini svijesti grupe. U nastojanju da se oduprem svakoj projekciji vlastite svijesti, pristupio sam neformalnim razgovorima iz kojih sam izvleo one zajedničke vrednote koje su se tada najčešće pojavljivale. Odstupanje od prijašnjih visokoparnih kategorija (pravda, jednakost, sloboda i sl.) pokazalo se veoma instruktivnim; tek u prisnom dodiru s tim ljudima mogli smo doći do minimuma ljestvice vrednota koje su se, s neznatnim odstupanjima, pojavljivale kod svih triju religijskih grupa – katoličke, pravoslavne i muslimanske. Razlika je, međutim, postala osjetna kada smo pristupili njihovu situiranju u ljestvicu.

Anketiranje je obuhvatilo uzorak od 500 ispitanika različite dobi, školske spreme, zanimanja i slično. Dopunski je obavljeno 50 intervjua koji su se odnosili na dobivene ljestvice vrednota.

* * *

Kako interpretirati ove nalaze? Uočljivo je da vrijednosna svijest svojom nutarnjom strukturom dočarava dramatičan fokus socijalne i duhovne fermentacije. Tu se ogleda vitalna snaga probuđenih energija i izdvajaju gorljivi nositelji određenih ideologija koje su više ili manje religijski obojene. Gotovo po prirodi same stvari, tradicija je prepuštena ne samo strukturi religijske svijesti nego i socijalnom učinku načela na kojima se uspostavlja sama konfesija. Zato je sudbina tradicije determinirana onim što je religija *eo ipso* i onim što od nje napravi socijalna sredina i njene osobite zakonomjernosti.

U određenom socijalnom kontekstu religijska energija može uznijeti tradiciju, da bi je prihvatila s njene oplemenjene strane i neutralizirala njene negativne potencije te da bi s nje skinula aureola ukočenog otpora i neizmijenjenog trajanja, kako bi je iskazala u njenom višeznačju. Jedva da je potrebno bilo koga uvjeravati da ona može, s jedne strane, podjednako aktivirati emocionalnu energiju i ličnosti i socijalnih grupa, a tradiciju (zatvorenu u samodovoljnost i već okoštalu) neracionalno okrenuti protiv drugih tradicija kako bi uobraženu superiornost nesmetano sačuvala.

Interpretativni okvir ljestvice vrednota konfesionalnih zajednica zahtijeva dopunska istraživanja, čak interdisciplinarnog dosega. Ima, međutim, dovoljno osnove da se rezultati do kojih sam došao sociologijski interpretiraju u ozračju triju determinističkih parametara: (a) svijest o međukonfesionalnim konfliktima u daljnjoj i, posebno, u bližoj prošlosti; (b) percepcija o konfesionalnom podrijetlu preobraćenika (muslimana) i (c) stupanj srodnosti u jeziku, običajima, folkloru, usmenoj predaji i književnosti.

Utvdili smo da na razini *pučke kulture* ne postoji velika udaljenost između muslimana, na jednoj, i kršćana, na drugoj strani. Svijest o vjerovanju u jednoga Boga kojemu su dostupni različiti putovi smanjuje udaljenost, ali svako doziranje povijesnog iskustva i pamćenja povećava je u različitom intenzitetu. Kad je riječ o *učenoj kulturi*, ta se distancija, paradoksalno, povećava – postajući rigidnom.

Ljestvica vrednota katolika i muslimana svoju srodnost i identičnost duguje ponajprije povijesnoj situaciji jednako kao i udaljenosti od pravoslavnih. Već je na prvi pogled uočljivo da muslimani i katolici imaju tri vrednote identične i po mjestu što ga zauzimaju na ljestvici. Specifičan položaj muslimana kroz povijest i u aktualnoj situaciji donio je bitnu razliku kad je riječ o prvoj vrijednosti. Pravoslavni, pak, kao prvu vrijednost imaju kategoriju koja se uopće ne pojavljuje kod katolika i muslimana.

Uočljivo je, međutim, da je vrijednosni sustav pravoslavnih kudikamo konzistentniji u odnosu na, oprezno rečeno, "smušenost" vrijednosnog sustava katolika i muslimana. Ovo je tim utemeljenije uzmemo li u obzir aktualni socijalno-politički kontekst u kojemu se vrijednosni sustav pravoslavnih gotovo doslovce afirmira: naime, pravoslavci su, kako se ustanovilo, po svom mentalnom ustrojstvu ratnici (junaci), narod kojemu inteligencija treba da bi ga uznijela i opjevala njegovo junaštvo, politički aktivist da bi osvojeno politički operacionalizirao, tehnički

intelektualac da bi na osvojenom organizirao život i, napokon, svećenik da bi sve to skupa blagoslovio. Upravo ovim redoslijedom započela je "balvan revolucija" u "Krajini".

Jedna od mogućih interpretacija naznačene ljestvice vrednota jest njihova analiza u ozračju osobitog poimanja nositelja *suvereniteta*. Upravo je zato u ovoj ljestvici metafora za suverenitet muslimana vezana za *građanina*, čiji je nositelj *politički aktivist*; kod pravoslavnih ona je vezana za poimanje suvereniteta *naroda*, čiji je nositelj *junak*; kod katolika ona je vezana za suverenitet *nacije*, čiji je nositelj, i povijesno provjeren zaštitnik, upravo – *svećenik*.

THE BOSNIAN CROSSROADS

Esad Ćimić

Institute for Applied Social Research, Zagreb

The author presents his arguments against treating the war in Croatia and Bosnia-Herzegovina as a religious war. Due to the fact that religions are inevitably historically mediated, there is a possibility of a smaller or greater departure from the original religious principles. This discrepancy, on the other hand, is mostly a result of historical circumstances, which – depending on the degree of resistance of the given religious community – succumb to the temptation of their own complete degradation. *Catholics* have the most shaped intellectual formation of theists. The *Orthodox* religion is more a fact of custom and less that of a spiritual attitude and speculative relation, while in the *Islamic* religion secularity and spirituality are more intertwined than in other religions. Although the interpretative framework of the scale of values pertaining to the mentioned religious communities requires additional research, the author explains his sociological findings within the scope of three determinist parameters: (a) awareness of interreligious conflicts later in the future and especially in the near future; (b) perception of interreligious origins of the convert (Muslim) and (c) degree of congeniality in language, customs, folklore, verbal tradition and literature. The congeniality and identity of the scale of values of Catholics and Muslims is first of all the result of historical circumstances and also the remoteness from the Orthodox religion. It is evident that the Muslims and Catholics have three identical values in terms of position on the scale. The specific predicament of Muslims throughout history and in the current situation has brought about an essential difference with regard to the first value. On the other hand, the first value of the Orthodox is a category which does not appear in Catholics and Muslims at all.

BOSNISCHE KREUZWEGE

Esad Ćimić

Das Institut für die angewandten
Gesellschaftsforschungen, Zagreb

Der Autor führt die Argumente dagegen an, den Krieg in Kroatien und in Bosnien und Herzegowina als ein Religionskrieg zu betrachten. Da die Religionen notwendigerweise geschichtlich vermittelt werden, gibt es die Möglichkeit von kleineren oder größeren Abweichungen von den ursprünglichen religiösen Grundsätzen. An dieser Zwiespältigkeit sind jedoch meistens geschichtliche (Un)Gelegenheiten, die abhängig vom Widerstandsgrad dieser oder jener Religionsgemeinschaft der Versuchung zu erliegen, sich selbst völlig zu degradieren, schuld. *Die Katholiken* haben die am besten geformte intellektuelle Formation der Theisten. Die Religion *der Orthodoxen* stellt mehr eine Sittentatsache als eine spirituelle Einstellung und ein spekulatives Verhältnis dar, während in *der moslemischen Religion* die Weltlichkeit und die Geistigkeit – mehr als bei den anderen – vermischt sind. Obwohl der Interpretationsrahmen der Wertskala der erwähnten Konfessionsgemeinschaften zusätzliche Untersuchungen in Anspruch nimmt, hat sich der Autor doch dazu entschlossen, seine soziologischen Ergebnisse im Hinblick auf drei deterministische Parameter auszuliegen: (a) das Bewußtsein über die zwischenkonfessionellen Konflikte in der weiteren und besonderes in der näheren Vergangenheit; (b) die Perzeption über die konfessionelle Herkunft der Konvertiten (Moslems) und (c) die Stufe der Verwandtheit bei der Sprache, Folklore, Sitten, mündlicher Überlieferung und der Literatur. Die Wertskala der Katholiken und Moslems hat ihre Verwandtheit und Gleichheit vor allem sowohl der geschichtlichen Situation als auch der Entfernung von der Orthodoxie zu verdanken. Es ist auffällig, daß die Moslems und Katholiken drei auch nach der Stelle an der Wertskala identische Werte haben. Wegen der spezifischen Position der Moslems in der Geschichte und in der aktuellen Situation ist zu einem wesentlichen Unterschied gekommen, wenn es um den ersten Wert geht. Die Orthodoxen haben jedoch als den ersten Wert an der Skala eine Kategorie, die bei den Katholiken und Moslems überhaupt nicht zum Vorschein kommt.